

Araştırma Makalesi

Osmanlı Şiirinde Rakibe Dair Şeytan ve Dîv Tasavvuru

*The Conception of Devil and Demon in Relation to The Rival in Ottoman Poetry*Hatice COŞKUN¹¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, hcoskun@bingol.edu.tr

Öz: Osmanlı şiirinin ana tipleri olan âşık, sevgili ve rakip arasındaki ilişki bu şiire konu olan düşünce, duygu, durum, olay ve hayallerin tasvir üslubunu şekillendirmiştir. Bu üçlünün iki ana unsuru olan sevgili ve rakibin tasavvuru, aynı zamanda şair olan âşığın duygu ve düşünce zaviyesinden şiire bürünmüş ve estetik geleneğin renkleriyle tasvirlerdeki yerini almıştır. Bu makalede âşık ve sevgili arasında engel olan rakibi anlatan *şeytan* ve *dîv* mazmunları incelenmiştir. İncelenen beyitlerde *şeytan* ve *dîv* benzetmelerinin kapsamında şeytan kavram alanında yer alan *iblis*, *Azâzîl* ve *Ehrimen* gibi benzetmelere de yer verilmiş ve bunlarla peygamber hikâyeleri arasında kurulan ilgi ve anlam ağlarına odaklanılmıştır. Osmanlı şiir estetiği ve düşüncesinin dayandığı temel kaynaklardan olan Kur'an-ı Kerim peygamber hikâyeleri anlamına gelen kisas-ı enbiyasıyla rakip tasvirlerine zengin bir ilham kaynağı olmuştur. Bu çalışmada rakibe dair *şeytan* ve *dîv* benzetmelerindeki derin anlamları anlamak amacıyla iktibas edilen veya telmihte bulunulan hadis ve ayetler, tasavvuf geleneğinin yorumları ve mitolojik bağlar değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı şiiri, rakip, şeytan, dîv



Atıf: Coşkun, H. (2024). "Osmanlı Şiirinde Rakibe Dair Şeytan ve Dîv Tasavvuru". *Edebî Eleştiri Dergisi*, 8(2): 420-434.

DOI: 10.31465/eeder.1504302

Geliş/Received: 24.06.2024

Kabul/Accepted: 26.09.2024

Yayın/Published: 22.10.2024



Abstract: The relationship between the main types in Ottoman poetry—lover, beloved, and rival—shaped the depiction style of thoughts, emotions, situations, events, and fantasies that are subjects of this poetry. The conceptions of the beloved and the rival, the two main elements of this trio, have taken their place in the depictions through the lens of the poet, who is also the lover. This article examines the metaphors of Satan and demon describing the rival, who is an obstacle between the lover and the beloved. In the examined couplets, comparisons within the scope of Satan and demon metaphors also include comparisons with entities in the conceptual field of Satan, such as Iblis, Azazel and Ahriman. In this study, the hadiths and verses that are quoted, interpretations from the Sufi tradition and mythological relations of Satan and demon related to the rival will be evaluated.

Keywords: Ottoman poetry, rival, devil, demon

Giriş

Osmanlı şiirinin ana tipleri olan âşık, sevgili ve rakip üçlüsünde rakip, her türlü şeytani tavır ve eylemle âşığı zor durumda bırakıp onun sevgiliye vuslatını engelleyen bir roldedir. Sevgili ve rakip tasavvuru, âşık konumunda olan şairin duygu ve düşünce zaviyesinden şiire bürünmüş ve geleneğin renkleriyle estetik tasvirdeki yerini almıştır. Rakibin âşık tarafından en etkili telin, tekfir ve olumsuz tasvirlerle anlatılması, ayrılık acısıyla yanan acılı yüreklerin hissiyatına tercüman olur ve öfke dolu gönülleri teskin eder. Bu makalede âşık ve sevgili arasında engel olan rakibe dair *şeytan* ve *dîv* mazmunları incelenmiştir. İncelenen beyitlerde *şeytan* ve *dîv* benzetmelerinin kapsamında şeytan kavram alanında yer alan rakibe dair *iblis*, *Azâzil* ve *Ehrimen* gibi benzetmelere de yer verilmiş ve bunlarla peygamber hikâyeleri arasında kurulan ilgi ve anlam ağlarına odaklanılmıştır. Osmanlı şiir estetiği ve düşüncesinin dayandığı temel kaynaklardan olan Kur'an-ı Kerim, peygamber hikâyeleri anlamına gelen kısas-ı enbiyasıyla rakip tasvirlerine zengin bir ilham kaynağı olmuştur. İlgili tasvirler çeşitli anlam ve çağrışım ağlarıyla tasavvufi yorumları, mitolojik bağları ve halk inanışlarını katman katman kuşatarak geniş bir kültür coğrafyasının estetik ve düşünce hafızasını yansıtmıştır. Türk İslam şiir geleneği içinde yetişen Osmanlı şairlerinin hemen hepsi dönemin medreselerinde Kur'an, hadis, tefsir, siyer gibi ilimleri tahsil ettiği gibi ilim ve sanattaki entelektüel birikimlerine mesleki ve kültürel tecrübelerini de katmışlardır (Karataş, 2013: 23). Şairler, bu birikimi çeşitli benzetme, telmih ve anlam ağlarıyla özgün mazmunlara dönüştürmüş ve şiirlerinde işlemişlerdir. Bu şekilde Kur'an ayetlerinin yaklaşık yarısını oluşturan kısas-ı enbiya da doğal olarak Osmanlı şiiri için dinî içerikli olan veya olmayan birçok türüne derin bir anlam ve hayal zenginliği katarak önemli bir mazmun kaynağı olmuştur (Taşdelen, 2008: 3). Bu sebepten örnek beyitlerin seçiminde, kaynak şiirin türü bakımından dinî ya da dinî olmayan şeklinde bir ayırım yapmaksızın birincil kaynaklar olan divanlar ve mesnevilerin yanı sıra ikincil kaynaklar olan alan çalışmalarından da faydalanılmıştır. Şiir metinlerinin dil içi çevirilerinden sonra ilgili ayet ve hadis iktibasları, peygamber hikayeleri, mitolojik unsurlar ve halk inanışlarıyla kurulan ilgi ve anlam ağları tespit edilerek nitel yöntemle değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sınırlarını belirleyen Osmanlı şiirinin başlangıcı 13. yüzyıl sonları olmakla birlikte değerlendirilen şiir metinleri arasında Türk İslam şiirinin ilk dönem eserlerinden örneklere de yer verilmiştir. Bununla rakip mazmunlarından şeytan ve şeytan kavram alanına ait sözcüklerin anlamlarındaki dönüşümü, Osmanlı şiirinin oluştuğu zeminle birlikte anlamak amaçlanmıştır.

Bu makalenin konusunu kuşatan Osmanlı şiiri, Osmanlı coğrafyasında oluşan Türk edebiyatının altı yüzyıllık manzum bir kültür mirasını ifade etmektedir. Osmanlı şiirini kapsayan Osmanlı Edebiyatı ise Divan Edebiyatı, Eski Türk Edebiyatı, Klasik Türk Edebiyatı ya da İslami Dönem Türk Edebiyatı gibi çeşitli isimlerle adlandırılmıştır. Osmanlı şiiri özetle, Osmanlı coğrafyasında 13. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısı arasında meydana gelmiştir. Estetik ilkeleri ve içeriği İslam kültür ve medeniyeti değerleriyle şekillenmiştir. Bu şiirde hâkim dil olan Türkçe, Fars ve Arap edebiyatı geleneğinden ve söz hazinesinden de etkilenmekle birlikte özgün bir şiirsel yapıya sahip olmuştur. Böylece sanatlı söyleyişi yüzlerce yıl içerisinde geliştirerek kurallı bir çerçeveye oturtmuş olan belâgat ilmine dayanan köklü bir şiir geleneği oluşmuştur (Saraç, 2018: 4; Saraç, 2014: 17-38; Akün, 1994: 389, 390).

Osmanlı şiirinde rakibe dair yapılan çalışmalardan A. Atillâ Şentürk'ün (1995) *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair*, Hüseyin Cöntürk'ün (2012) *Divan Şiiri Üstüne Denemeler* ve Abdullah Aydın'ın (2013) *Divan Şiirinde Rakip Portresi* başlıklı çalışmaları rakip tipini etraflıca ele alan ve ilgili çalışmalara yol gösterici nitelikte olan kaynakların başında gelir. Son

yıllarda Mesut Özkan'ın (2017) *Muhibbi Divanı'nda Rakip* ve Pınar Temel Çalışkan'ın (2019) *Bâkî Dîvânı'nda Sevgili-Âşık-Rakîp* başlıklı yüksek lisans tezleri gibi bir şairin veya Zeynep Betül Yücel'in (2023) *Karacaoğlan ve Şeyhülislam Yahyâ'nın Şiirlerindeki Âşık, Sevgili ve Rakip Tiplerinin Karşılaştırılması* başlıklı yüksek lisans tezi gibi iki şairin rakip tipi üzerinden mukayeseli incelemeler ortaya koyan çalışmalar kaleme alınmıştır. Ayrıca Ali İhsan Öbek'in (2009) "Habis Bir Tür Yılan ve Karşıt Yıldız Olarak Rakîb", Hanife Dilek Batıslam'ın (2003) "Divan Şiirinde Âşık, Sevgili, Rakip Üçlüsü ve Ölüm", (2013) "Divan Şiirinde Rakip ve Leyla Hanım'ın Rakip Gazeli", Neslihan Koç Keskin'in (2010) "Maşûk, Âşık ve Rakip Arasındaki Hiyerarşik İlişkiler" ve Hasan Ekici'nin (2018) "Kâmî Divanında Rakip Tipi ve Rakip ile İlgili Tasavvurlar" başlıklı makaleleri gibi konuyu makale boyutunda çeşitli yönlerden incelemiş olan çalışmalar da mevcuttur. Rakip ve rakibe dair benzetmelerin birer mazmun maddesi olarak yer aldığı İskender Pala'nın (1995) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, A. Talât Onay'ın (1996) *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* ve A. Sırrı Levend'in (1984) *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar* isimli eserleri gibi alan sözlükleri ve kaynak eserleri ilgili çalışmalar için önemli başvuru kaynağı olmalarının yanı sıra yol gösterici niteliktedirler. A. Atilla Şentürk'ün (2016, 2017) *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* isimli eseri ise başvuru kaynağı ve ansiklopedi özelliğinin ötesinde bu alanda yapılacak uzun soluklu ve analitik çalışmalara ışık tutan önemli bir başucu kaynağıdır.

1. Rakibin Tanımı

Rakip, Osmanlı edebiyat geleneğinde divan ve mesnevilerin âşık, mâşuk, sevgili ve memduh (övuken kişi) gibi yüzlerce yıl içinde şekillenen temel tiplerinden biridir. İran ve Türk edebiyatına Arap edebiyatından geçmiş olan *rakîb*, Arapça "gözetlemek, bekleyip kontrol etmek, intizar etmek" anlamında *rakb* (*rukûb*, *rikbānen*, *rikbeten*, *rekābet*) köküne dayanır ve fa'îl vezninde "gözetleyip kontrol eden" demektir. Allah'ın esmâ-i hüsnâsından biri olan *rakîb* "koruyup gözetken, hiçbir şeyin gözetimi dışına çıkmadığı, hâfiz, muntazır" anlamındadır. Farsça karşılığı olarak *nigeh-bân*, *pās-bân* sözcükleri yer alır (*Lisânü'l-'Arab*, 2024: 1/424, e-kaynak; *Kâmûsu'l-Muhît*, 2024: e-kaynak; *Vankulu Lügati*, 2024: e-kaynak; Topaloğlu, 2007: 431). Kavram günümüz Türkçesinde herhangi bir işte, bir yarışta, birbirini geçmeye çalışanı, aynı şeyi elde etmeye uğraşanı karşılar (*TDK Güncel Türkçe Sözlük*, 2024: e-kaynak). Herhangi bir konuda birbirine üstün olmaya çalışanlardan her birini ya da başkasının menfaatine engel olarak kendine menfaat sağlamaya çalışanı karşılayan anlamda da kullanılır. Edebiyatta engel, düşman, ağıyar (başkaları), hasûd (kıskanç) ve yabancı anlamlarında kullanılan kavram, Osmanlı şiirinde âşık ve mâşuk ikilisinin vuslatına engel olan, âşıkla yarışan ve ona ortak olan kişidir (Onay, 1993: 339; Pala, 1995: 446).

Âşığa sevgili gibi cefa ve mihnet çektiren rakip kötülenirken de idealize edildiği bir şiir geleneği içinde çok zengin mazmun ve çağrışımlı unsurlarıyla tasvir edilmiştir. Bu tasvir unsurlarının çokluğu rakip kavramının tanımlanmasında bir kargaşaya da sebep olmuştur. Kavram 10. yüzyıl Arap edebiyatında "âşıkları yalnız bırakmayarak bakışlarıyla rahatsız eden kimse" anlamıyla yer almıştır. Sonraki dönemlerde özellikle 16. yüzyıla kadarki kullanımlarında Türk edebiyatı da dahil olmak üzere sevgilinin bekçisi, gözcüsü ve muhafızıyken âşığın da engeli olarak değerlendirilmiştir. Ya rakibin "diğerini men ile kendini ortaya çıkarmaya çalışma" anlamındaki *rekābet* mastarına dayandığı zannı ya da sevgiliye talip başka bir âşığı ifade etme ihtiyacı, zamanla oluşan bir anlam kaymasının sebebi olarak tahmin edilmiştir. Bununla birlikte rakip tipinin gerçek hayattaki muhtemel simaları arasında sevgiliyi koruma ve gözetme göreviyle sürekli yanında olan siyahî bir dadı, bekçi, haremağası veya fedai gelmektedir. Şairin, güzelliği

överken kullandığı unsurlar Osmanlı şiir geleneği gereği Hz. Peygamber'i veya bir devlet büyüğünü övgüde de kullanıldığı gibi şairle memduh arasında engel teşkil eden rakip bu gibi durumlarda nefis, şeytan, kötü huylu bir memur veya musahip olabilmektedir. Rakip, ilmî veya siyasi bakımdan şairin yükselmesini çekemeyen ve istemeyen kötü niyetli kimseler de olabilir. Bu durumda rakip özetle âşıkla mâşuk arasında veya şairle memduh arasında engel oluşturan herkes veya her varlıktır (Şentürk 1995: 11, 25-29, 40).

Rakibin benzetildiği unsurlar arasında köpek, tilki, eşek, domuz, karga, akbaba, baykuş, akrep ve yılan gibi hayvanların yanında ölüm gibi soyut ama âşığa korku ve eziyet veren bir son da yer alır. Benzetme unsurları içinde hayvan veya diken gibi bir bitkiden farklı olarak çokça kullanılan unsurlar arasında şeytan ve cin anlamında kullanılan *dîv* ve *Ehrimen* de gelir.

Âşığın mâşuğa vuslatına engel olan rakip, ağyardan yani sevgiliye rağbet eden diğer âşıklardan farklıdır. Ağyarın âşıklık iddiası bir yere kadar inandırıcı olabilirken rakipte âşıktan aranan sadakat, samimiyet, teslimiyet, cefa ve mihnete sabır gibi özellikler yoktur. Bu durumda âşık konumunda olan şair rakibe dair lanet, beddua ve hakaretlerini şiirine ustaca işleyerek kışkırtıcı, ara bozucu ve hasetçi rakip tipine kin ve nefret besleyen gönüllere de tercüman olur (Şentürk, 1995: XII).

1. 1. Şeytan ve Rakip

Şeytanın insanın yaratılış hikâyesinin ta başında Hz. Âdem'i asıl sevgili olan Allah'tan uzaklaştırmasıyla yer alması kendisine yüklenen birçok kötü nitelikte beraber rakip için ideal bir mazmun olmasına sebep olmuştur. Hz. Âdem ve şeytanın hikâyesi Osmanlı şiirinin zengin bir mazmun kaynağı olan kısas-ı enbiyanın bir parçasıdır. Hz. Süleyman kıssasında ise şeytanın yanı sıra cinler ve devler de telmihle kurulmuş mazmun ve çağrışım ağlarıyla rakip tasvirlerine yansımıştır. Kısas-ı enbiya, ilk peygamber Hz. Âdem'den son peygamber Hz. Muhammed'e kadar kuşattığı peygamber hikâyeleriyle bir bakıma insanlığın tarihini anlatır. Bununla birlikte söz konusu tarih anlatımı, tarih biliminin sistem ve kronolojisinden farklıdır. Kıssalardaki tarihi unsurlar arka planda kalır ve daha çok ders ve ibrete vurgu yapılır. 1328 ayette yirmi sekiz peygamberin kıssasının yer alışı kısas-ı enbiyanın hacim olarak Kur'an-ı Kerim'in neredeyse yarısını oluşturduğunu göstermekte ve bunun temelinde dinî mesaj (tebliğ) ve muhatabın bu anlatılanlardan ibret almasını sağlamak yatmaktadır. Kıssalarda Âdem/şeytan, Habil/Kabil, Musa/Firavun, İbrahim/Nemrut vs. karakterleriyle iyi ve kötü modeller üzerinden iyiliğe teşvik, kötülükten sakındırma amaçlanmıştır (Karataş, 2013: 116-117).

Şeytan sözcüğü Arapçadan Türk dillerine İslamlaşmayla birlikte girmiştir. Sözcük Arapça *şatn* veya *şeyt* köklerine dayandırılır. *Şatn* (*şütûn*) “uzaklaşmak, haktan ve hayırdan ayrılmak, muhalefet etmek” anlamındadır; *şeyt* de “öfkesinden yanıp tutuşmak” anlamındadır. Şeytan ise “hayırdan ve rahmetten uzaklaşmış yaratık; yanıp helâke mâruz kalmış varlık” demektir. Şeytanı karşılayan *iblis*, *Azâzil*, *tâğût*, *cân*, *ifrit* gibi kavramlar da Arapçadan Türkçeye girmiştir. Cahiliye Arapları şeytanı yaratılmışların en çirkini olarak nitelerken onu ateşi mesken edinmiş habis bir ruh olarak görürdü. Yine İslam öncesi Arap inancında göklerden haber çalan şeytana *mârid* denirken bu konuda fazlasıyla maharetli olana *ifrit* denirdi. Şiirin özel bir yere sahip olduğu cahiliye döneminde her şairin kendisine ilhamda bulunan bir şeytanının (cininin) bulunduğu inanılırdı (Çelebi, 2010: 99). İblis, aslı cin olmakla birlikte meleklerin arasına girip çıkan ama meleklerin aksine Hz. Âdem'e secde emrine karşı gelerek meleklerin arasına katılmaktan ve yeryüzü cenneti olan Aden'de bulunmaktan menedilen (el-A'râf 7/13, 18, el-Bakara 2/34; el-A'râf 7/11; el-Kehf 18/50) bir varlıktır. Hz. Peygamber'in herkesin bir şeytanının bulunduğu belirttiği hadisine dayanarak cinlerin atası sayılan *cân* ile *iblis*'in aynı varlık olduğuna dair

yaklaşımlar da mevcuttur (Müsned, VI, 115; Müslim, Münâfîkîn, 70) (Çelebi, 2010: 100). Cin ise “örtmek, örtünmek, gizli kalmak” anlamındaki *cenn* kökünden türemiş ve tekil şekli *cinni* “örtülü ve gizli şey” anlamına gelen bir sözcüktür. Terim anlamı ise “duyularla idrak edilemeyen, insanlar gibi şuur ve iradeye sahip bulunan, ilahi emirlere uymakla yükümlü tutulan ve mümin ile kafir gruplarından oluşan varlık türü” şeklinde açıklanır ve cinlerin atalarına *cân* adı verilir (Şahin, 1993: 5).

Kur’an-ı Kerim’in 72. suresi olan Cin suresinde Kur’an dinleyen ve onun üstün ifade gücünden ve dile getirdiği yüce hakikatlerden etkilenip iman eden cinlerin Allah’ın vahyi karşısındaki hayranlıkları anlatılır (Işık, 1993: 10). Zira cinlerden şeytanlaşanlar olduğu gibi iman edenler de vardır. Araplar arasında İslam öncesi dönemde de hayır ve şerre dair cinler olduğu şeklinde inanışları vardı (Tuğ, 1993: 311, 312).

Cân Kur’an-ı Kerim’de Hicr suresinin 27. ve Rahmân suresinin 15. ayetinde cinlerin atası anlamında kullanılmış ve kendisinin ısı derecesi yüksek, dumansız ve saf ateş alevinden yaratıldığı anlatılmıştır. Rahmân suresinin 56. ve 74. ayetlerinde cin türü anlamında kullanılmıştır. *Cân*, Hz. Mûsâ’nın asasının yılanı dönüştüğü mucizeyi anlatan Neml suresinin 10. ve Kasas suresinin 31. ayetinde “yılan” anlamında kullanılmıştır. Hz. Âişe’nin aktardığı bir hadise göre Hz. Peygamber *cânın* saf ateş alevinden yaratıldığını belirtmiştir (Müslim, “Zühd”, 60). İbn Abbas’a dayandırılan bir rivayette ise *cân*, cin türünden dönüştürülmüş yılan anlamında kullanılmıştır (Müsned, I, 348) (Kılavuz, 1993: 139).

Şeytan ve şeytanın ait olduğu kendine özgü varlık türünün mahiyetinden ziyade tavrını anlatan ayet ve hadislerde vurgulanan özelliklerine baktığımızda şunları görürüz: 1. Kibirli, haris, azgın, sinsi 2. Yanıltıcı, aldatan, hile yapan 3. Kışkırtıcı, insanları kötülük işlemeye teşvik eden 4. İnsanı Allah’a yaklaştıran ibadet ve benzeri fiilleri gerçekleştirmesine engel olmaya çalışan ya da gerçekleştirilen ibadeti bozmaya çalışan 5. İnsanı Allah’tan uzaklaştıracak hâl ve fiillere özendirilen 6. Kendisinden uzak durulması emredilen 7. Şerrinden Allah’a sığınılması gereken bir varlıktır (Çelebi, 2010: 99, 100).

Türk İslam edebiyatının *Divanü Lugati’t-Türk, Kutadgu Bilig* gibi geçiş dönemi eserlerinde şeytan ve cin anlamında *yek* ve *yel büke* sözcükleri yer almaktadır.¹ Bu dönem eserlerinde şeytan ve şeytan anlamında kullanılan sözcüklerin benzetme amaçlı kullanımlarına baktığımızda yukarıda yer alan şeytanî özelliklerin mutlaka bir veya birkaçıyla karşılaşmak mümkündür. Eski Türkçede şeytan, cin, peri, vampir, ejderha anlamlarında kullanılarak şeytan kavram alanını karşılayan üç sözcükten biri *yek*’tir. Şeytan anlamında kullanılan *yek*, kaynaklarda mahiyet olarak ölüm tanrısına yardımcı olan veya ölen canlıya çeşitli işkenceler yapan bir varlık olarak belirtilir. *Yek* sözcüğünü köken olarak şeytan anlamında Sanskritçe *yekşa/yekkha*’ya dayandıran bir yaklaşımın yanında Türkçe “çok yiyen, obur” anlamında *yäk/yä:k* sözcüğüne dayandıran ikinci bir yaklaşım daha vardır. Türkçe “çok içen” anlamında *içkek/içkäk/içgäk* de “şeytan, iblis, kötü ruh veya vampir, yarasa” anlamlarına sahiptir. *Yä:k içkäk* şeklinde iki sözcüğün bir arada kullanıldığı yapı da “çok yiyen içen, obur, şeytan” anlamını karşılar. *Yek* ve *ongcin* sözcükleri bir arada “şeytanlar” demektir. Eski Türkçede şeytan anlamında kullanılan üçüncü bir sözcük *özüt*’tür. *Özüt*, “can ve ruh” anlamlarına da sahiptir. Eski Türkçe söz varlığının önemli bir özelliği de şeytan, cin, kötü ruh gibi şeytan kavram alanına ait Sanskritçe kökenli 97 sözcüğe sahip olmasıdır (Yıldız, 2013: 216).

¹ *Yek* sözcüğünün “şeytan” anlamında kullanımlarına ve kökenine dair farklı yaklaşımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kâşgarlı (2013: 1/267; 2/ 236, 338; 3/ 156, 160), Yıldız (2013: 216) ve Clauson (1972: 910).

Türklerin İslam öncesi inanışlarına göre ruhlarla dolu olan dünyada nehirler, göller ve dağlar gibi tabiat unsurları canlı varlıklardır. Tabiatın her tarafında olan iyi ve kötü ruhlardan iyileri *Tanrı Ülgen*'in emrinde ve hizmetinde olduğu gibi insanlara da yardım ederler. Bunlardan *Yayı* isimli ruh, *Tanrı Ülgen*'le insanlar arasında aracılık yapar. Gelecekte haber veren ve insanları koruyan *Suyla* iken *Ayısı* da bolluk ve refahı sağlar. *Kara nemeler* veya *yekler* olarak bilinen kötü ruhlar da yer altı dünyasının prensi olan *Erlük*'in emrinde olup insanlara ve hayvanlara her çeşit kötülüğü yapabilirler. *Yekler* arasında sürekli kavga, savaş ve kargaşa olmakla birlikte ölüm, hastalık ve yara gibi rahatsızlıklara da onlar sebep olmaktadır. Kötülük ve hastalıkların müsebbibi sayılan bu cinleri, mağdur olanların bedenlerinden şamanların uzaklaştırabildiğine inanılır (Şahin, 1993: 7). Kâşgarlı'nın kayda geçirdiği aşağıdaki mısralarda şeytan anlamında kullanılan *yek*'le sembolize edilen karakterin kandıran ve hileci tarafına işaret edilmiştir:

Bardı sanğa yek otru tutup bal
Barçın kedhiben talu yuwga bolup kal
“Şeytan sana karşı çıktı, sana bal sundu -bununla dünya lezzetini murat ediyor- ipek elbise giydirdi, sen ona kıvandın. Onun hilesini bilmedin, artık sen delilikle yaşa.” (Kâşgarlı, 2013: 3/256).²

Kutadgu Bilig'de yer alan aşağıdaki beyitte de Tanrı ve *yek*'in yüz çevirdikleri üzerinden birbirlerine karşı olan tavırları anlatılmıştır. Bu durumda şeytan anlamındaki *yek*'in sevdiği ya da sevimli gösterdiğine karşı dikkatler uyandırılmıştır. Zira Tanrı, şeytanın sevdiğini sevmez tam tersine yerer. Tanrı'nın kendinden yüz çevirdiğini ise şeytan daha çok sever. Beyitte yer alan şeytan, İslam'da Hz. Âdem'e secde hadisesine telmihle yorumlanırsa Tanrı'nın önceden sevdiği arasındayken itaatsizliğinden ve azgınlığından dolayı artık lanetlenmiş bir varlıktır:

bayat yirmişi ol bu yek sewmiş
takı artukı ol sewüp salmış (Yûsuf Has Hâcib, 3523)
“Bu şeytanın sevdiği Tanrı'nın yerdiği; Tanrı'nın sevip bıraktığıymısa o daha çok sever.” (Arat, 2008: 623)

Aşağıdaki beyitte ise sözlük anlamı “rüzgâr” olan *yel* mecaz anlamda “cin” anlamında kullanılmıştır. Türklerin İslam öncesi inanışlarında “yılan” anlamındaki *büke*, *yel* ile kullanılagelmiş ve *yel büke* “ejderha veya cin” anlamını taşımıştır (Clauson, 1972: 916). Yukarıda çok yiyen içen, obur şeytan anlamıyla *yek*, *içkek* veya *yek içkek*'in özelliklerinin aşağıdaki beyitte *yel büke*'ye yüklendiği görülmektedir. *Yel büke*'yle sembolize edilen dünyanın tabiatı ise cin, ejderha veya kötü ruhların doymak bilmeyen yönüyle tasvir edilmiştir:

körü barsa dünyâ kılınçı teñi
yégen yél büke teg bu kılkı yañı (Yûsuf Has Hâcib, 6388)
“Dikkat edersen, dünyanın, doğası gibi, tavrı ve hareketi de doymak bilmez bir ejdere benzer.” (Arat, 2008: 1053).

Ahmed Yesevî'nin aşağıdaki hikmetinde ise şeytanın kendini Hz. Âdem'den üstün görerek ona secde etmemesi hadisesine yapılan telmihte rakip kavramı da yer alır. Buradaki tasvire rakibin, “sevgiliyi koruyup gözeterек âşıkla arasında engel olan” anlamından ziyade şeytanın kendini üstün görerek Hz. Âdem'e karşı aldığı rekabet tavrı yansımıştır:

şeyh min tiyü baş kötergen hakka rakīb
menlik kılıp sübhânğa bolmas habīb
bîdâr bolup derdsizlerge bolmas tabīb

² Makalenin genelinde eser isimleri dahil olmak üzere, örnek beyitlerde, Arapça ve Farsça asıllı kavramlarda uzun ünlülü kullanımlar (^) işaretiyle gösterilmiştir. Türk İslam edebiyatının ilk dönem eserlerinden alınan örnek beyitler kaynak eserdeki çeviri yazı işaretleriyle alıntılanmıştır. Çeviri yazı ayrıca Arapça ve Farsça kökenli kavramlara dair değerlendirmelerde fonetik bir ayrımın gerektirdiği durumlarda ve ayetlerin Latin harfli yazımlarında kullanılmıştır. Örnek metinlere ve doğrudan yapılan alıntılara alındıkları kaynaktaki imlalarıyla yer verilmiştir.

bu dünyânı mü'minlerge zindân kılır

“Şeyhim diye baş kaldıran Hakk’a rakip;
benlik kılıp Sübhan’ına olmaz habip;
bîdar olup derdsizlere olmaz tabip;
bu dünyayı müminlere zindan kılar.” (Ahmed-i Yesevî, 30/7)

Yesevî'nin aşağıdaki hikmetinde ise ilahi aşkı temsil eden meyin âşığın bedeninden *Azâzil*'i uzaklaştırdığı anlatılırken devamındaki başka bir dörtlükte de şeytanla girilen mücadeleye yer verilmiştir. Bu mücadelenin neticesinde iki nefis öldürülmüştür. Burada öldürülen birinci nefis *Azâzil*, ikincisi ise şeytandır. *Azâzil*, Kur'an-ı Kerim'de ve hadis kaynaklarında geçmemekle birlikte Yahudi ve Hristiyan kaynaklarında geçmektedir. En eski Yahudi kaynaklı rivayet, Enoch kitabında yer almaktadır. Buna göre yeryüzüne inip insan türü üzerinden meydana getirdikleri devlerle yeryüzüne kötülüklerin saçılmasına sebep olan meleklerin reisleri arasında Azael (Enoch, VI, 7) ve Azazel (Enoch, LXIX, 2-4) geçer. Tevrat'ta Rab ve Azezel'e kurban edilmek üzere iki keçiden bahsedilir (Levililer, 16/8-10). Bu kurbanlardan Azazel'e sunulanın İsrailoğullarının günahlarının çöle taşınması ve halkın günahlarının temizlenmesi için adandığı düşünülmektedir. Çölün cinler ve onların benzeri tabiat üstü varlıkların yaşam alanı olduğuna dair inanca binaen onları geldikleri yere göndererek kötülüklerinden kurtulmaya çalışılmıştır (Levililer, 13/21, 17/7). İsrailiyatın ruhanî bir varlık olarak tasvir ettiği Azazel lanetli bir çöl cini olarak Cahiliye dönemi Araplarının inanışlarına da etki etmiştir. *Azâzil*'in İslam edebiyatında yer alması ise tasavvuf ehlinin yorumları üzerinden gerçekleşmiş olabilir. Nitekim Hallâc onu gökte meleklerle iyilik ve güzellikleri gösterirken yeryüzünde ise insanlara kötülükleri ve çirkinlikleri öğreten bir varlık olarak tarif eder ve iblisin adının da *Azâzil*'den türediğini belirtir (Tuğ, 1991: 311, 312). Şairin *Azâzil*'i vücudundan uzaklaştırması şeklindeki manevî tecrübesi, Türklerin İslam öncesi inanışlarındaki şamanın kötü ruhları musallat oldukları bedenlerden çıkarmasını çağırır. Yine aynı tasvir, Hz. Peygamberin şeytanın insanın vücuduna kanın dolaşması gibi nüfuz ettiğini bildiren hadisini de çağırabileceği özelliindedir (Çelebi, 2010: 101):

otuz birde hızır babam mey içirdi
vücûdumdın azâzilni pâk kaçurdu
sevdâ kıldım yazuklarım hak kiçürdi
andın songra hak yoluğa saldı döstlar

“Otuz birde Hızır Baba'm mey içirdi;
vücudumdan *Azâzil*'i tamamen kaçırdı;
tutkun oldum, günahlarımı Hak geçirdi;
ondan sonra Hak yoluna saldı dostlar.” (Ahmed-i Yesevî, 5/2)

otuz üçde sâkî bolup mey üleştim
câm-ı şarâb kolğa alıp toya içtim
leşger tüzüp şeytân birle köp uruştum
bihamdi'llah iki nefsim öldi döstlar

“Otuz üçte saki olup mey dağıttım,
şarap kadehi ele alıp doyasıya içtim;
asker yığıp şeytan ile çok vuruştum;
Allah'a hamdolsun, iki nefsim öldü dostlar.” (Ahmed-i Yesevî, 5/5)

1. 2. Dîv, Peri, Ehrimen ve Rakip

Rakip, yüzünün çirkinliği ve âşıkların yüreğine saldıdığı korku sebebiyle şeytan veya cin anlamında

dîv'e benzetilmiş ve *dîv-sîret* vasfı yaygın olarak kullanılmıştır. Sevgilinin kötü, çirkin ve ruhani bir varlık olan *dîv* yüzlü rakibe rağbet göstermesi, âşık şair tarafından insani bir tavır olarak görülmemiştir. Bunun üzerine sevgili de ruhani bir varlık olan peri veya meleğe benzetilerek insandan farklı bir varlık türü üzerinden tasvir edilmiştir (Şentürk, 1995: 74, 75).

Türkçeye Farsçadan giren *dîv* ve *peri* kelimeleri “cin” anlamında kullanılmakla birlikte *dîv* sözcüğü şeytan veya iblis için de kullanılmıştır (Şahin, 1993: 5). *Dîv*, sözcükteki kapalı *e* sesinden dolayı *yâ-yı meçhûle* ile yazılmakla birlikte *dev* şeklinde telaffuz edilir. Türkçe popüler dilde özgün telaffuz korunmuş, ancak edebi dilde yazılışa uygun olarak *dîv* kullanılmıştır (Nişanyan, 2024: e-kaynak). *Dîv* sözcüğünün bugün Farçada ve Orta Farsçada “iblis, cin veya kötü ruh” anlamında kullanılması, *Kâmûsü'l-A'lâm*'da sebepleriyle birlikte açıklanmıştır. Buna göre *dîv*'in Aryan dillerinin en eskisi olan Sanskritçede “ilah” anlamına geldiği ve Eski Yunanlıların *Zeus* ve *Theus* ve Avrupalıların *Dio* sözcüklerinin bundan alınmış olduğu belirtilir. Ayrıca Zerdüşt'ün Brahmanlar dininden ayrılıp Mecus dinini meydana getirdiğinde Brahmanların birçok ilahesini reddedip kötü ruhlardan addettiği ve Farsçada bugün bu sözcüğün “cin” anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir (Şemseddin Sami, 1891: 3/2218). Nişanyan sözcüğün kökenini ve inançlarla beraber geçirdiği dönüşümü şöyle ele almıştır:

“Zerdüşt inancında *daēva* adı verilen tanrılar yenilgiye uğrayınca Ehrimen'in yönettiği kötülük tanrılarına dönüşmüştür. Bu sözcük Avestaca *daēva* Zerdüşt inancında kötülük tanrısı, *iblis* sözcüğü ile eş kökenlidir... Hintavrupa Anadili yazılı örneği bulunmayan **deiwós* ‘tanrı’ biçiminden evrilmiştir. Bu biçim Hintavrupa Anadili yazılı örneği bulunmayan **diew-* ‘gün, güneş, güneş tanrısı’ kökünden türetilmiştir.” (2024: e-kaynak)

Dîv'in kötü ruhlu bir karaktere dönüşümündeki rolünden dolayı burada Ehrimen'e de kısaca değinmek gerekecektir. Zira bu sözcük de şeytan, iblis veya kötü ruh anlamında rakibi tasvir için kullanılan benzetmeler arasında yer almıştır. Zerdüştilikte 3. yüzyılda oluşan bir düalizmle iyiliği Tanrı Hürmüz'ün kötülüğü de Ehrimen'in temsil ettiği inanışa göre Ehrimen, kötülüğün ve Hürmüz'e karşı gelen kötü yaratıkların yaratıcısı olan menfi bir varlıktır. Aydınlığın, hikmetin ve nurun ruhu olan Hürmüz ise mutlak ilim ve kudret sahibi olup mükemmel bir varlıktır; karanlığın ve cehaletin ruhu ise Ehrimen'dir. Bununla birlikte Ehrimen, sonunda Hürmüz tarafından yenilgiye uğratılacağı için ebedî bir varlık olmamakla birlikte Hürmüz için bir sınırlamadır (Sinanoğlu, 1998: 495, 496).

Dîv'in karşıtı ise Farsçada *perî*'dir ve aslı *Zend Avesta*'da “büyü yapan, büyüleyen kadın” anlamında *pairika* şeklinde geçer. Pehlevicede *parik/parig* ve daha sonra *perî* şeklini almıştır. *Zend Avesta*'da iblis veya kovulmuş bir yaratık olarak kabul edilen *pairika*'nın eski İran efsanesinde güzel ama şeytânî bir kadın olduğuna ve Hint kutsal metinleri *Vedalar*'da tabiatın dişil ruhu olarak anlatılan *Apsaralar*'dan geldiğine inanılır. *Pairika*'nın kötücül tarafı zamanla kaybolmuş ve huriyle özdeşleşip güzelliği sembolize etmiştir. Sözcüğün Farsça “melek” anlamındaki *perişte/ferişteh/firişte* ile benzerliği de göze çarpan bir ayrıntıdır. Peri, İslam kaynaklarında geçmemekle birlikte Müslüman halklar arasında cinle ve cinlerin de aslının melek olduğu inancıyla bağlantılı olarak tasavvur edilmiştir. Türk halkları ise periyle, cinlerin zararsız ve güzellerini kastetmişler ve onu güzelliğin sembolü olarak kullanmışlardır (Bozkurt, 2007: 232, 233). Bu sebeple Osmanlı şiirinde aşağıdaki beyitte görüldüğü gibi güzel yüzlü sevgili periye benzetilmiştir. Aşağıdaki beyitte peri yüzlü sevgilinin, insanoğlu olan âşığa değil de *dîv* rakibe meyletmesinden dolayı insan olmadığı vurgulanmıştır. Böylece âşık kendini Hz. Âdem'le özdeşleştirecek bir çağrışım ağı da oluşturmuştur. Zira iblisin Hz. Âdem'le Allah arasına hileyle girip sebep olduğu ayrılığa kısas-ı enbiyanın yaratılış hikâyesi üzerinden telmih yapılmıştır:

Ey perî-peyker melek-manzar sen âdem olamadun

Ol rakib-i dîve mâyilsin degülsin âdeme (Zâtî, aktaran Şentürk, 1995: 75)

“Ey perî yüzlü melek yüzlü sen insan olamadın, Âdeme (insanoğluna) değil de o dîv rakibe meyledersin.”

İsrailiyat ile karışmış bir hikâyeye göre Hz. Süleyman bir gün parmağındaki mühür yüzüğü çıkarıp Belkıs’a emanet ettikten kısa bir süre sonra şeytan, Hz. Süleyman suretinde gelerek yüzüğü alır. Durum anlaşıldığında peygamberin bütün iktidarı ve mülkü elinden gitmiştir. Bir süre sonra Hz. Süleyman kaybettiği bu yüzüğü bularak eski gücüne tekrar kavuşur. Kısmen kısas-ı enbiya kısmen İsrailiyata dayanan kurgularıyla Süleyman peygamberin mühür yüzüğü ve şeytan tarafından hileyle alınması birçok şaire renkli ve çok boyutlu bir mazmun kaynağı olmuştur (Şentürk, 2017: 2/178). Nitekim aşağıdaki beyitte Karamanlı Aynî’nin sevgiliyi rakibin etkilemesini büyü gibi hileli ve şeytani bir sebebe bağlaması, söz konusu etkinin geçiciliğini de göstermesi bakımından zekice bir tercih olmuştur. Sevgilinin iradesi, şeytani bir iş olan sihirden dolayı şeytan rakibin tesiri altındadır yoksa akliselimle yapacağı iş değildir:

Rakib ol yâri teshîr itdi ‘Aynî

Müsahhar oldı dîve sanki Belkîs (Aynî g. 216/7, aktaran Şentürk, 2017: 2/178)

“Aynî, rakip o sevgiliyi büyüledi; sanki/düşün ki Belkıs o dîv (şeytan) tarafından büyülenmiş oldu.”

Süleyman peygamberin mühür yüzüğü insanlar, hayvanlar, cinler, periler ve devler üzerindeki hakimiyetinin sembolüdür. Bu bakımından şairler sevgilinin dudağını gerek yuvarlak olması gerek la’l taşı rengiyle mücevher süsleyecek kıymette ve güzellikte olmasıyla mühür yüzüğüne yani mühür-i Süleyman’a benzetmiştir. Mühür yüzüğünün insanları ve cinleri etkilemesi yönüyle sevgilinin dudağının her iki varlık alemini etkileyecek güzellikte olduğu vurgulanmıştır. Burada sevgilinin dudağının tasavvufî gelenekte vahyi temsil ettiğini de hatırlamak gerekir. Zira Hz. Muhammed vahyin mesajını Resulü’s-Sekaleyn sıfatıyla hem insanlara hem cinlere ulaştırmak üzere gönderilmiş bir peygamberdir. Nitekim yukarıda 1.1 numaralı başlık altında cinlerin de inananlarının ve inananmayanlarının olduğu belirtilmişti (Işık, 1993:10, Tuğ, 1993: 311, 312):

Güzellik içre hatm eder ol la’l hâtemi

Ger nakş olursa mühür-i Süleymân’a leblerin (Şeyhî, aktaran Pala, 2020: 525)

“Eğer dudaklarının resmi Süleyman mührüne nakşolsa o la’l mührü güzellikle mühürler.”

Aşağıdaki beyitte rakibin sevgilinin uykuyla tasvir edilen gafletinden istifade ederek la’l dudaklarından öpmesi istiare yoluyla mühür yüzüğünün çalınmasına benzetilmiştir. Sevgili burada çalınan mülkün ve kudretin sahibi olarak Süleyman peygambere benzetilirken buseyi çalan rakip ise mühür yüzüğünü çalan Ehrimen’e yani şeytana benzetilmiştir:

Mest olup uyurken öpmüş la’l-i cânânı rakîb

Ehremenler hâtemi almış Süleyman bîhaber (Bâkî, aktaran Pala, 2020: 525)

“Rakip, sevgilinin la’l dudağından mest olmuş uyurken öpmüş; şeytanlar mührü almış Süleyman’ın haberi yok.”

Şair gibi bütün âşıklar rakibin şeytanca davranışlarından rahatsızdır. Özellikle yukarıda da belirtildiği gibi devletin ve mülkün sembolü olan mühre benzeyen dudaklardan buse çalmak gibi bir hadsizlik rakibe ciddi bir dersi gerekli kılmıştır. Zâtî aşağıdaki beyitte hadsizliklerinden dolayı rakibe öfke duyan âşıkların duygularına tercüman olur. Zira rakip bir şeytandır ve onu artık sağlam bir kötekten geçirmek ve hatta boynunu vurmak bütün âşıklar için devlet sahibi olmaya eş bir saadettir. Osmanlı şiirinde *dîv* ve *devlet*’le kurulan mazmun ağı *dîv-devlet* ifadesini de çağrıştırır. *Ferheng-i Şu’ûrî*’de bu ifadenin mahiyeti şöyle açıklanır: “Devlet-i serî’u’z-zevâl ve düşman-ı devlet ma’nâsınadır. Kezâ fî-Şerefînâme. Sebeb-i tesmiyesi hazret-i Süleymân ‘alâ-nebiyyinâ ve ‘aleyhi’s-şalâtu ve’s-selâm hâtemi eline giren dîvin saltanatı bir iki günlük olup yine ‘ale’l-fevr elinden gittiği ecilden bu ma’nâyâ isim eylemişlerdir.” (Şu’ûrî Hasan Efendi, 2019:

2/1812). Yani kısa zamanda varlığı son bulan veya düşman devleti anlamında kullanılan bu ifade, Süleyman peygamberin yüzüğünü parmağına takan şeytanın saltanatının iki günlük olup hemen elinden gitmesi hadisesine telmihen oluşmuştur:

Rakîbün dîvdür ana urup muhkem leti âhir

Kim anun boynını urmak kamu ‘uşşâka devletdür (Zâtî, aktaran Şentürk, 1995: 15)

“Sonunda div rakibine sağlam kötek vuruldu çünkü onun boynunu vurmak bütün aşıklara devlettir.”

Süleyman mührünün insanlar ve cinler üzerindeki hakimiyetine dair inanıştan dolayı mühür üzerindeki yıldız şekli; kötü ruhların, şeytanların ve cinlerin şerrinden korunmak amacıyla mimari yapılardan tılsımlı gömleklere kadar işlenegelmiş bir motife dönüşmüştür (Pala, 2020: 523-525). Rakipten de her türlü hile, tuzak ve kandırma beklendiğinden kendisinden şeytan ve cinlerin şerrinden korunulduğu gibi korunmak gerekir. Sultan şair Muhibbî, Süleyman mührünün koruyucu olduğu inanışına dayanarak aşkın sinesinde açtığı gam yarasını Süleyman mührü gibi önemli bir hakimiyet sembolüne benzetmiştir. Bu yaraların sebebi vuslatı olmayan bir aşk olmakla birlikte rakip gibi şeytani bir varlıktan koruması, aşk yarasına hem âşığın hem mâşuğun hayrına olan bir emniyet anlamı yükler:

Olmuşam diyü rakîbün mekr ü şerrinden emîn

Dâğ-ı gam sinemde san mühr-i Süleymândur bana (Muhibbî g. 101/2, aktaran Taşdelen, 2008: 118)

“Rakibin hile ve şerrinden emin olmuşum diye gam yarası benim sinemde Süleyman’ın mührü gibidir.”

Şeytanın Hz. Âdem’e secde etmeyi reddedişi, rakibi anlatan şeytan mazmunlarında tasavvufî geleneğin yorumlarıyla da işlenmiştir. Osmanlı şiirinde tasviri kural hâline gelmiş olan sevgilinin yüzü tasavvufî gelenekte ilahî nurun tecelli ettiği yerdir (Şentürk, 2016: 1/276). Bu tecelligâha secde etmemek ise şeytana has bir tavır olarak tasvir edilmiştir. Sultan şair Avnî aşağıdaki beytinde kendine, şeytan rakibin doğru yoldan çıkararak tavrına uymamayı telkin ederken peri yüzlü sevgiliye meyletmeyi ise takınılması gereken bir Âdem tavrı olarak resmeder. Meyletmek ifadesi “bir yöne doğru yönelmek, eğilmek, eğik duruma gelmek” şeklindeki birincil anlamıyla secde eylemini çağırıştırır. Mecaz anlamda “bir kimseye veya şeye sevgi ve alaka göstermek, onu istemek”³ anlamıyla da peri yüzlü sevgiliye olan teveccühü tasvir eder. Peri yüzlü sevgilinin yüzünde ilahi güzelliği temaşa edip ona meyletmek yakınında olmayı gerektirir. Âşık bundan dolayı sevgilinin köyünün veya mahallesinin bekçisi gibidir. Sevgilinin mahallesi Hz. Âdem’e benzeyen âşığın cennetidir. Bu cennette kalabilmesi için de şeytanın aldatmalarına uymaması gerekir:

Uyma igvâsına ol dîv rakîbin ‘Âvnî

Ol perî yüzlüye meyl eyleyip Âdem olalum (Avnî g. 54/5, aktaran Taşdelen, 2008: 13)

“Avnî o şeytan rakibin yoldan çıkararak tavrına uyma, o peri yüzlüye meyl eyleyip Âdem olalım.”

Rakibin şeytan mazmunuyla işlenen hileci yönü Hz. Âdem’in yediği yasak meyve üzerinden şiire yansımıştır. Muhibbî aşağıda sevgilinin yanağındaki buğday şeklindeki beni şeytanın Âdem’e verdiği yasaklı meyveye benzetir. Sevgilinin yanağındaki bu güzelliği âşığa gösteren ise beklenmedik şekilde rakiptir. Çünkü âşığın sevgilinin yanağındaki beni görece kadar yakınında olabilmesi şöyle dursun rakip onu sevgilinin mahallesine girmeye bile engel olan tavır ve tutum içerisindedir. Hâl böyleyken şair bu güvenilirmez tavrı, şeytanın Hz. Âdem’e cennette verdiği aldaticı öğüdüne benzetir:

Bana hâl-i gandümin hadinde ‘arz eyler rakîb

Sanasın Cennetde virür Âdeme şeytân öğüt (Muhibbî g. 198/2, aktaran Taşdelen, 2008: 14)

³ Kubbealtı Lügatı (2024: e-kaynak).

“Rakip bana yanağındaki buğday beni gösterir, sanırsın şeytan Âdem’e cennette öğüt verir.”

Mesîhî aşağıda rakibin, âşığı sevgilinin mahallesinden uzaklaştırmasını, şeytanın hileyle Hz. Âdem’i cennetten uzaklaştırmasına benzetir. Sevgilinin mahallesi âşığın cennetidir ki âşık aynı zamanda bu mahallenin sakiniyken şeytan rakibin onu yoldan çıkarmasıyla cennetinden ayrılmak zorunda kalmıştır:

Cennet-i küyında ayırdı Mesihîyi rakîb

‘Âkıbet çıkardı bak şol Âdemün şeytânına (Mesihî g. 234/10, aktaran Taşdelen 2008: 17)

“Mesihî’yi cennet mahallenden rakip ayırdı; bak şu Âdem’e şeytanı onu sonunda (cennetten) çıkardı.”

Hamdullah Hamdî’nin aşağıdaki beytinde rakip şeytana benzetilirken şeytan anlamında da *Ehremen (Ehrimen)* kullanılmıştır. Şair şeytanın yalan sözlerine vurgu yaparak Hz. Âdem’in cennetten çıkarılışına telmihte bulunmuştur. Farsça “uzak” anlamındaki *dür* ve “yalan” anlamındaki *dürûg* kelimelerinin ilk heceleriyle sağlanan ses uyumu mısranın ifadesine ahenk katmıştır:

Dür eyledün dürûg ile cennetden Âdemi

Lâ’ik degül mi sana rakîb Ehremen disem (Hamdî g. 117/4, aktaran Taşdelen 2008: 17)

“Âdem’i yalan sözlerle cennetten uzaklaştırdın; ey rakip (bu yüzden) Ehrimen desem sana layık değil midir?”

Yukarıdaki örneklerin hepsinde rakip, âşığı türlü hile ve yalanlarla sevgilinin cennetinden çıkararak şeytana benzetilirken varlığı da sevgiliyle âşık arasındaki amansız bir engel olarak tasvir edilir. Cem Sultan’ın aşağıdaki beytinde ise şeytana benzeyen rakibin sevgilinin yanı başında olmasına âşığın lehinde bir anlam yüklenmiştir. Buna göre şeytanın olmadığı bir yerde Âdem’in bir kıymeti yoktur. Zira Hz. Âdem bu durumda yaşadığı çilelerin hiçbirini çekmeyecek ve Allah’ın affına ve teveccühüne mazhar olmak gibi bir saadeti de yaşayamayacaktı. Âdem peygambere benzetilen âşığın kıymetinin bilinmesi için de her türlü şeytanlığı yapabilecek olan rakibin sevgilinin kapısında durması gerekir:

Koma kapundan rakîbi kim bilesin kadrümi

Âdemün kadri kaçan biline şeytân olmasa (Cem g. 284/8, aktaran Taşdelen, 2008: 12)

“Rakibi kapından uzaklaştırma ki kıymetimi bilesin; şeytan olmasa Âdem’in kıymeti nerden bilenebilirdi.”

Cinlere ve şeytanlara dair inanışlardan biri de bunların birtakım haberleri öğrenebilmek için arşa ve bazı meleklerle yaklaştıkları, meleklerin de onları uzaklaştırmak için üzerlerine yıldızları attıkları şeklindedir. Gökyüzünde yıldız kayması şeklinde gözlemlenen hadisenin kovalanan şeytanların ardından akan yıldızlar sebebiyle oluştuğuna inanılır. Konuyla ilgili Saffât suresinin 10. ayetinde: “Ancak, (o yüce topluluktan) bir bilgi kırıntısı kapan olursa onu da delip geçen bir ışık topu kovalar.”⁴ şeklinde buyrulmuştur. Ayette geçen *şihâb*, Arapça “kıvılcım ve kayan yıldız” anlamlarıyla Osmanlı şiirinde renkli tasvirlerde yerini almıştır (Pala, 1995: 514). Aşağıdaki ilk beyitte bu ayete telmihen meleklerden haber aşırıya çalışan şeytana benzetilen rakibin kaçma sebebi, âşığın gönlündeki kordan sıçrayan kıvılcımları ve yükselen âhları görecektir. Öyle ki rakibin korkuyla bırakıp kaçacağı mekân sevgilinin mahallesi olunca sevgili de istiare yoluyla meleğe benzetilmiş olur:

Kor kaçır küyun şîrâr-ı âhımı görse rākîb

Nite kim görse şîhâbı gökde şeytân-ı merîd (Feyzî, aktaran Şentürk, 1995: 77)

“Rakîb, âhımın kıvılcımlarını görse isyankâr şeytanın gökte şîhâbı görüp kaçtığı gibi mahalleni bırakıp kaçır.”

⁴ Kur’an-ı Kerim (2024). Saffât suresi, (e-kaynak).

Mülk suresinin 5. ayetinde ise “Gerçek şu ki biz yakın göğü kandillerle süsledik. Ayrıca bunlarla şeytanların taşlanması sağladık ve onlara alevli ateş azabını hazırladık.”⁵ mealindeki anlatımı aşağıdaki beyitte lafzen yapılmış bir iktibasta görebiliyoruz. Kısmen alıntılanarak nâkıs iktibas şeklinde şiire işlenen ayet, âşığın rakibe karşı tavrını yansıtır. Âşık, rakibi sevgilinin kapısında görünce öfke ve üzüntüsü gönlündeki ateşi harlamıştır. Kor olmuş gönlünden âhlar yükselirken beraberindeki kıvılcıklar, şeytani kovalayan ateş parçalarına dönüşmüştür. İktibas edilen ayetteki taşlanma ifadesi, Hz. İbrahim’in Hz. İsmail’i kurban etmeye götürürken şeytanın verdiği vesveseyle mücadelesine de telmih oluşturur. Hz. İbrahim kendisini kararından vazgeçirmeye çalışan şeytana karşılık olarak onu üç yerde taşlamıştır. Haccın rükünlerinden de olan şeytan taşlama rakibe dair şeytan tasvirlerine doğal olarak yansımıştır (Aydın, 2013: 119):

Rakîbi görüp âh itdük kapunda
Ve ca‘alnâhâ rucümen li’ş-şeyâtîn (Nev’î, aktaran Şentürk, 1995: 77)
“Rakîbi kapında görüp âh ettik; (bununla/bu âh ateşle) şeytanların taşlanmasını sağladık.”

Şeyhülislam Yahya’nın aşağıdaki beytinde yukarıdaki tasvirlerden farklı bir tablo resmedilmiştir. Bu defa şeytana atılanlar meleklerin attığı ateş toplarına benzeyen âhlar değil, peri yüzlü sevgilinin öfkeyle attığı sözler yani azarlardır. Sevgiliyi rakibe karşı böyle bir tavırla görmek bütün âşıklar için vuslata denk bir saadet olsa gerek. Şair, sevgiliyi rakibe öfkeli bir hâlde tasvir ederken hışımlı sözleri mahallesinden gönderdiğini vurgulamıştır. Böylece rakibin, sevgilinin mahallesine giremediği hakikati de âşıklarca sevinilesi bir ayrıntı olarak tasvire renk katmıştır:

Söz atar hışımı ile küyundan rakîbe ol perî
Yâ melek iblîse gökden âteş-i sûzân atar (Şeyhülislam Yahya, aktaran Kavruk, 2001: 81)
“O peri yüzlü sevgili mahallesinden rakibe hışımla söz mü atmaktadır yoksa melekler gökten iblise yakan ateş mi atar (bilemedim).”

Şeytanın aldatarak imandan koparma yönü, aşağıda görüleceği üzere Ahmed Yesevî’nin hikmetlerinde işlenmiştir. Sevgili, âşığın en mukaddes değeri olan din ve imanına benzetilir. Şeytan, âşıktan ölüm anında en değerlisi olan imanını almaya çalışır ve bunu yaparken kılık değiştirip ona güvendiği birinin şeklinde görünür. Yesevî, hikmetinde ölüm anındaki bir dervîşi, pîr kılığında gelip imanını çalmaya çalışan şeytana karşı uyarmakta ve Arslan Baba’nın sözlerini hatırlatmaktadır. Bir sonraki beyitte Hayretî, rakibi her türlü şeytani tavrından dolayı yererken sevgiliyi de imana benzetmiştir:

vakti yitse azrâil emânetni bir digey
şeytân-la’în pîrîm dip cân birerde körüngey
îmân İslâm’ın alıp hâl-ı dilin sormagey
Arslan Babam sözlerin işitingiz teberrük

“Vakti gelse, Azrâil, “Emaneti ver!” diyecek;
lânetli şeytan, pîrim diye, can verende görünecek,
imanını dinini alıp gönül hâlini sormayacak;
Arslan Baba’m sözlerini işitiniz teberrük.” (Ahmed-i Yesevî, 12/19)

Komadın şeytânlığı âhir sen iy bed-hû rakîb
Yârı benden ayırıp imânum almak yol mudur (Hayretî, aktaran Şentürk, 1995: 69)
“Ey kötü huylu rakip yapmadığın şeytanlık bırakmadın; sevgiliyi benden ayırıp imanımı almak yol mudur?”

Ahmed Yesevî’nin, ölüm anında şeytanın aldatmasına karşı uyardığı dervîş, aşağıda Necâtî

⁵ Kur’an-ı Kerim (2024). Mülk suresi, (e-kaynak).

Bey'in tasvirinde bir sofuya benzetilen âşıktır. Rakibin ölüm döşegindeki âşığa sevgilinin yüzünü göstermesi yine şeytanca bir eziyettir. Zira âşık sevgilinin yüzünü kendi ölümüyle gerçekleştiren bir ayrılığın hemen öncesinde görebilmiştir. Âşık, imanı gibi değerli olan sevgiliye rakip gibi amansız bir engelden dolayı vuslat nasip olmadan göçüp gitmektedir. Rakibin âşığa verdiği bu cefa, inanişâ göre şeytanın sekerât anındaki susamış hastaya su gösterip karşılığında imanını almasına benzetilmiştir. Bu inanişâ binaen halk arasında ölmek üzere olan hastaya içebilecek durumdaysa su içirme, içemeyecek durumdaysa ıslatılmış bez veya pamukla dudaklarını ıslatma şeklindeki uygulamalar devam etmektedir (Şentürk, 1995: 37):

Aldı sôfinün karârın gösterüp yüzün rakîb

San ki şeytân hastaya su gösterüp imân alur (Necâtî Beğ, aktaran Şentürk, 1995: 37)

“Rakip şeytanın hastaya su gösterip (karşılığında) imanını aldığı gibi, yüzünü sofuya gösterip aklını aldı.”

Şeytan rakibi tasvire sebep inanişâlardan biri de Kur'an-ı Kerim'in açık bırakılmamasına dair âdâptan olan bir davranış şeklidir. İslam edebiyatında sevgilinin yüzü en mukaddes değer olan Kur'an'a benzetilir. Âşık, ilahi nurun tecelli ettiği o yüze baktığında Kur'an ayetlerini okur ve vahyin sahibinin teveccühünü ümit eder. Bu saadeti tehlikeye düşürecek en kadim düşman olan şeytandan korumak gerekir. Bunun için de Necati Bey'in aşağıdaki beytinde dile getirdiği gibi sevgilinin Kur'an'a benzeyen yüzünü açık bırakmaması gerekir:

Bî-nikâb olma habîbüm görmesün yüzün rakîb

Mushaf açık olıcak dirler anı şeytan okur (Necâtî Beğ, aktaran Şentürk, 1995: 76)

“Sevgilim peçesiz olma rakip yüzünü görmesin; derler ki mushaf açık olursa onu şeytan okur.”

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı şiirinde aşk temasının temel tiplerini oluşturan âşık, sevgili ve rakip üçlüsünden rakibe dair şeytan tasavvurunu Hz. Âdem'in yaratılış hikâyesine kadar dayanan ontolojik kökleriyle ele almıştır. Şeytanın Hz. Âdem'e secde etmeyerek kendini ondan üstün görmesiyle ilk rekabeti temsil etmesi ve ardından Hz. Âdem'in cennetten kovulmasına sebep olan tavrıyla sevginin asıl kaynağıyla âşık arasında amansız bir engel olarak var olması Kur'an'da kısas-ı enbiyanın bir parçasıdır. Şeytanın hikâyesinde yer aldığı Hz. Süleyman'ın saltanat ve hakimiyetini temsil eden bir değerini hileyle koparıp almasıyla Hz. Âdem'in cennetten kopmasına sebep olması aynı engel tasavvurunun farklı yansımalarıdır. Bundan dolayı, inananları doğru yoldan saptırarak kıyamete kadar varlığını Allah'la inananlar arasında engel olmaya adanmış olan şeytan, rakip tipini anlatan yaygın mazmunlar arasında yer almıştır. Şeytan ve şeytan kavram alanına giren şeytan tabiatlı cinler ise azgınlığı, sinsiliği, kışkırtıcılığı ve hilekarlığı vahiyle beyan edilmiş ruhani varlıklar olarak rakibin tasvirine yansımış ve *dîv* mazmunuyla ifade edilmişlerdir.

Türk İslam edebiyatının ilk dönem eserlerinde şeytanı karşılayan kavramlarla yapılan benzetmelerde Türkler'in İslam öncesi döneme ait inançları izlerini korumuştur. İncelenen şiir metinlerinde dünya hayatı, kötü ruh veya cin anlamında *yel büke*'ye benzetilirken doymak bilmeyen tarafla obur şeytan anlamındaki *yek içgek*'i andırır. Osmanlı şiirinde İslam kaynaklarındaki şeytani özelliklerle tasvir edilen rakip kavramının özündeki engel anlamı merkezdeki yerini korumuştur. İncelenen örneklerde âşığın şeytan engelini kendisinden uzaklaştırmaya çalışmasıyla, rakip engelinin sevgiliden uzaklaşmasını istemesinde benzer bir gaye vardır. Bu gaye tasavvufî gelenekte şeytani ve nefsanî engellerden arınmış bir âşığın ilahi teveccühe mazhar olmak istemesiyken beşerî aşıkta sevgiliye ulaşmaya engel olan rakibin aradan çıkıp âşıkların hasretinin son bulmasıdır. Bu çalışma gerek beşerî gerek ilahî aşkın rakip tipinin tasavvuru ve tasvirinde şeytan ve şeytan kavram alanına giren birçok ruhani varlığın İslam öncesi inanişâlardan ve İslam kaynaklarından beslenerek kullanılmasına ışık tutmaya çalışmıştır.

Kaynakça

- Akün, Ö. F. (1994). "Divan Edebiyatı", *DİA*, C. 9, s. 389-427.
- Ahmed-i Yesevî (1983). *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Eraslan, K., Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, A. (2013). *Divan Şiirinde Rakip Portresi*, İstanbul: Sonçağ Yayıncılık.
- Batıslam, H. D. (2003). "Divan Şiirinde Âşık, Sevgili, Rakip Üçlüsü ve Ölüm", *Folklor /Edebiyat*, S. 9(34), s. 186-199.
- Batıslam, H. D. (2013). "Divan Şiirinde Rakip ve Leyla Hanım'ın Rakip Gazeli", *Turkish Studies*, S. 8(13), s. 21-35.
- Bozkurt, N. (2007). "Peri", *DİA*, C.34, s. 232-233.
- Cöntürk, H. (2012). *Divan Şiiri Üstüne Denemeler*, haz. Aker, H., İstanbul: YKY.
- Clauson, S. G. (1972). An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- Çelebi, İ. (2010). "Şeytan", *DİA*, C.39, s. 99-101.
- Ekici, H. (2018). "Kâmî Divanında Rakip Tipi ve Rakip ile İlgili Tasavvurlar", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 7(2), s. 877-889.
- Işık, E. (1993). "Cin Suresi", *DİA*, C.8, s. 10-11.
- Kâmûsu'l-Muhît*. (2024). "Rakîb", <https://kamus.yek.gov.tr/>. Erişim tarihi: 22.06.2024.
- Karataş, A. (2013). "Türk-İslam Kültür ve Edebiyatında Kısas-ı Enbiyâ Türü", *Diyanet İlmî Dergi*, S. 49(3), s. 113-126.
- Kâşgarlı Mahmud (2013). *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Atalay, B., C.1-4, Ankara: TDK Yayınları.
- Kavruk, H. (2001). *Şeyhülislâm Yahyâ Efendi Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/>. Erişim tarihi: 22.06.2024.
- Keskin, K. N. (2010). "Maşûk, Âşık ve Rakip Arasındaki Hiyerarşik İlişkiler", *Turkish Studies*, S. 5(3), s. 400-420.
- Kılavuz, A. S. (1993). "Cân", *DİA*, C.7, s.139-140.
- Kubbealtı Lugatı*, <http://lugatim.com/>. Erişim tarihi: 22.06.2024.
- Kur'an-ı Kerim* (2024). "Saffât Suresi", <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/S%C3%A2ff%C3%A2t-suresi/3795/7-10-ayet-tefsiri>. Erişim tarihi: 20.05.2024.
- Kur'an-ı Kerim* (2024). "Mülk Suresi", <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%BClk-suresi/5242/1-5-ayet-tefsiri>. Erişim tarihi: 20.05.2024.
- Levend, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Lisânü'l-'Arab* (2024). "Rakîb", <https://archive.org/details/lisan.al.arab/lisan.al.arab.01/page/n423/mode/2up>. Erişim tarihi: 22.06.2024.
- Nesîmî (2020). *Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, haz. Ayan, H., Ankara: TDK Yayınları.
- Nişanyan, S. (2024). "Dev". <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/dev>. Erişim tarihi: 22.06.2024.
- Onay, A. T. (1993). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, haz. Kurnaz, C., Ankara: TDV Yayınları.
- Öbek, A. İ. (2009). "Habis Bir Tür Yılan ve Karşıt Yıldız Olarak Rakîb", *Gazi Türkiyat*, S. 5, s. 271-302.
- Özkan, M. (2017). *Muhibbi Divanı'nda Rakip*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Mersin.
- Pala, İ. (1995). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Pala, İ. (2020). "Mühr-i Süleyman", *DİA*, C.31, s. 523-525.
- Saraç, M. A. Y. (2018). *Eski Türk Edebiyatına Giriş: Biçim ve ölçü*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Saraç, M. A. Y. (2014). *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Sinanoglu, M. (1998). "Hürmüz", *DİA*, C.18, s. 495-496.
- Şahin, M. S. (1993). "Cin", *DİA*, C.8, s. 5-8.

- Şemsettin Sami. (1891). *Kâmûsü'l-A'lâm*. C.3, İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şentürk, A. A. (1995). *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Şentürk, A. A. (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, C.1, İstanbul: OSEDAM.
- Şentürk, A. A. (2017). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, C.2, İstanbul: OSEDAM.
- Şu'ûrî Hasan Efendi (2019). *Ferheng-i Şu'ûrî*, haz. Yılmaz, O., ed. Örs, D., C.2, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Taşdelen, İ. (2008), *Peygamber Kıssalarının Klasik Türk Şiirine Yansımaları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kütahya.
- TDK *Güncel Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/>. Erişim tarihi: 22.06.2024.
- Temel Çalışkan, P. (2019), *Bâkî Dîvânı'nda Sevgili-Âşık-Rakîp*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kırıkkale.
- Topaloğlu, B. (2007). "Rakîb", *DİA*, C.34, s. 431.
- Tuğ, S. (1991). Azâzîl. *DİA*, C.4, s. 311-312.
- Vankulu Lügati* (2024). "Rakîb", <https://kamus.yek.gov.tr/>. Erişim tarihi: 22.06.2024.
- Yıldız, H. (2013). "Eski Uygur Türklerinde Şeytan Kavramı", *Millî Folklor*, S. 25 (100), s. 213-224.
- Yunus Emre. (2008). *Yunus Emre Külliyyatı - Yunus Emre Divanı 1*, haz. Tatçı, M., İstanbul: H Yayınları.
- Yûsuf Hâs Hâcib. *Kutadğu Bilig*, haz. Kaçalın, M. S., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0> Erişim tarihi: 18. 08.2024
- Yusuf Has Hacib (2008). *Kutadgu Bilig*, çev. Arat R. R., İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yücel, Z. B. (2023), *Karacaoğlan ve Şeyhülislam Yahyâ'nın Şiirlerindeki Âşık, Sevgili ve Rakip Tiplerinin Karşılaştırılması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.